

Олександр Герасимчук

ПЕРЕСЕЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ НА ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ У 30–50-Х РР. ХІХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.5089760

© О. Герасимчук, 2021. CC BY 4.0

У зв'язку з обґрунтовано підвищеним інтересом до етнічної проблематики на сучасному етапі розвитку науки та до різних аспектів міжнаціональних відносин, посиленої уваги вимагає висвітлення питання стосовно основних етапів формування етнічної території українців, а також утворення чи зникнення ареалів їхнього компактного й дисперсного розселення за межами України. **Метою** цієї статті є дослідження динаміки переселення мешканців Чернігівської губернії на Північний Кавказ у 30–50-х рр. ХІХ ст., визначення тенденцій у зростаннях та спадах міграцій чернігівських селян та козаків на тлі загальноісторичних процесів, які відбувалися в Україні та світі. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що сприяло досягненню неупередженості та достовірності під час з'ясування конкретних фактів та показу логіки розвитку змін в історичному процесі. **Методи дослідження** ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності; вони представлені загально-науковими методами аналізу й синтезу та спеціально історичними методами – історико-порівняльними й історико-генетичними. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вперше досліджено перебіг процесу міграцій населення Лівобережної України на Північний Кавказ у другій чверті ХІХ ст. та наслідки цього переселення. Спираючись на опрацьовані матеріали, можемо зробити такі **висновки**. Українські переселенці, долаючи всі труднощі, сприяли зростанню населення й інтенсивному господарському освоєнню кавказьких регіонів, забезпечували при цьому охорону південних рубежів Російської імперії. За час від першого масового переселення українців й до 60-х рр. ХІХ ст., тобто приблизно впродовж 50 років, населення Північного Кавказу збільшилося майже у 5 разів. З цього часу тут формується українська етнічна група, основу якої склали колишні запорізькі козаки й селяни з України, переважно з Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини та Київщини.

Ключові слова: козаки, міграції, переселенський рух, Північний Кавказ, Чернігівська губернія.

Наприкінці ХІХ – у першій чверті ХХ ст. в Російській імперії, зокрема її східних регіонах, існував феномен широкомасштабного переселенського руху з України й освоєння нових, раніше не заселених і економічно неосвоєних величезних територій¹. Проте історія масових міграцій українців на інші території розпочалася на століття раніше – з переселення козаків-запорожців і селян з України на Північний Кавказ наприкінці ХVІІІ ст. До Північного Кавказу наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. входили території Кубані (Чорноморського козачого війська), землі на південь від р. Кубань (т. з. Закубання – гірська область і Чорноморська берегова лінія), Кавказька область, пізніше перетворена

¹ Коровушкин Д. Г. Украинцы в Западной Сибири: Расселение и численность в конце ХІХ – начале ХХІ века. Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2007. С. 6.

у Ставропольську губернію, а також місцевості оселення окремих козачих полків від Кубані до Кури й уздовж Тереку, об'єднані в 30-х рр. XIX ст. в єдине військово-територіальне об'єднання – Кавказьке лінійне козацьке військо.

Питання міграцій українців у XIX ст. на Північний Кавказ уже частково досліджували О. Бачинська, А. Дзагалов, В. Кабузан, Є. Петренко, С. Сазонова, Ф. Щербина, які показали місце й роль переселенців з України в загальноросійському переселенському русі². Особливості перебігу перших потоків міграцій з Чернігівщини на Північний Кавказ наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. вже відзначав автор в одній з попередніх публікацій³. Попри те, що всі вищезгадані дослідники вказували на важливу роль чернігівців у міграційних процесах, спеціальні дослідження, які б відображали, зокрема, переселення саме із Чернігівської губернії в середині XIX ст., відсутні – вищеназвані вчені лише згадували Чернігівщину в контексті загальноросійського чи загальноукраїнського міграційного руху.

Повстання в Польщі 1830 р. змусило царський уряд піти на формування з українських козаків, переважно з Полтавської та Чернігівської губерній, восьми кінних полків, що відродило в козаків надії на повернення їхніх колишніх прав. Принаймні, про це особисто прохав Миколу I малоросійський генерал-губернатор князь М. Репнін-Волконський. Особливий комітет, на розгляд якого цар віддав прохання князя, відмовив у формуванні полків та зазначив, що «для блага Імперії... не має бути окремих самостійних частин чи федеральних об'єднань провінцій на особливих правах»⁴. Натомість, після придушення польського повстання козакам «на знак подяки» дозволили торгувати алкоголем і їх почали брати на військову службу терміном на 15 років⁵.

На підставі указу від 25 червня 1832 р. було створене Кавказьке лінійне козацьке військо. До його складу увійшли 1-й та 2-й Малоросійські козацькі полки. Тоді ж уперше збройні козацькі формування, які склалися переважно з українців, організовано дісталися басейну р. Терек на підступи до стратегічної Воєнно-Грузинської дороги. Вони повинні були заснувати населені пункти й закріпитися на нових місцях для протидії антиколоніальному визвольному руху горців Північно-Східного Кавказу, до якого долучилися кабардинці. Землі для заснування нових станиць були викуплені в місцевих «мирних» або конфісковані в «непокірних», переважно кабардинських, князів, що втекли в гори до Шаміля або в Туреччину⁶. 30 вересня 1832 р., за словами історика й педагога М. Стороженка, з метою «якомога більше розрідити вільнолюбний елемент»⁷, царський уряд видав «Положення про переселення Малоросійських козаків, однодвірців та інших казенних поселенців для вступу до Кавказьких козачих лінійних військ і полків»⁸. 12 жовтня 1833 р. це Положення було доповнене указом, згідно з яким «поселе-

² Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територія розселення. *Історико-географічні дослідження в Україні* : зб. наук. праць. Число 12. Київ: Інститут історії України, 2012. С. 15–26; Дзагалов А. С. Переселення українських козаків і селян на Терек (1832–1904 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2009. 20 с.; Кабузан В. Населення Северного Кавказа в XIX–XX в. Санкт-Петербург: БЛИЦ, 1996. 224 с.; Його ж. Українці в мирі: динаміка численности і расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: Формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва: Наука, 2006. 658 с.; Петренко Є. Українське козацтво і Кубань. *Київська старовина*. 1993. № 1. С. 114–119; Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев на территорию Кавказского линейного казачьего войска (конец XVIII – первая половина XIX в.). *Власть*. 2009. № 4. С. 123–127; История Кубанского казачьего войска: В 2 т. / Сост. Ф. А. Щербина. Екатеринбург: Тип-я Тов-ва Печ. и Изд. дела «ПЕЧАТНИК», 1910–1913.

³ Герасимчук О. Переселення мешканців Чернігівщини на Кубань у кінці XVIII – першій чверті XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 127–136.

⁴ Бачинська О. «Малоросійські козаки»... С. 17.

⁵ Н. С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века (продолжение). *Киевская старина*. 1897. № 10. С. 123–126.

⁶ Дзагалов А. С. Переселення українських козаків... С. 9, 11.

⁷ Н. С. К истории малороссийских казаков... С. 130.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VII. 1832. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип-я П Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1833. С. 640.

ним у Чернігівській губернії відставним солдатам з Малоросійських козаків і казенним селянам дозволити безумовно переселятися в Кавказьку область з їх сімействами»⁹.

Організований переселенський рух із Чернігівської губернії в район Кавказького лінійного козачого війська розпочався навесні 1836 р. Ураховавши помилки попередніх міграційних кампаній, цього разу царські власті відповідальніше поставилися до організації переселення на Кавказ. 14 квітня 1836 р. Чернігівсько-Полтавський і Харківський генерал-губернатор (після утворення в 1835 р. Харківської губернії так стало називалося Малоросійське генерал-губернаторство) В. Левашов видав розпорядження місцевій владі стосовно порядку переселення із зазначених губерній, «дабы люди сии во время следования не встречали ни малейшей в чем либо остановки» (тут і далі оригінальна орфографія документів збережена – О. Г.). Для забезпечення порядку під час руху переселенців, у кожному їхню партію призначався керівник і урядник, який доводив партію до кордону повіту й передавав його іншому представнику влади. Місцева влада повинна була надавати переселенцям «всякое пособие и покровительство согласно предписанию Г. Генерал-губернатора без малейшего отступления от упомянутого положения»¹⁰. Родинам переселенців на кожного дорослого чоловіка з повітової опікувальної контори видавали на дорогу по 15 руб. Керівник партії разом зі списком переселенців отримував від волосного старшини квиток, у якому зазначалося, що його пред'явникам на всьому шляху руху партії до місця призначення місцева поліцейська й цивільна влада не повинні чинити жодних перепон, а також мали забезпечувати безоплатним житлом і харчами та надавати допомогу у випадку хвороби чи смерті. Відправлення переселенців згідно з розпорядженнями генерал-губернатора необхідно було здійснити з 15 до 25 квітня без найменших затримок¹¹.

Більшість переселенців до Кавказької та Терської областей у 1836–1841 рр. були вихідцями із Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній¹². Перші значні організовані партії переселенців із Чернігівщини вирушили на Північний Кавказ у квітні 1836 р. Це були представники Чернігівського, Городнянського, Козелецького, Глухівського, Конотопського, Борзнянського, Ніжинського, Мглинського, Новозибківського та Суразького повітів. Проте, окремі переселенці з Чернігівщини робили спроби мігрувати до Кавказького краю й у попередні роки. Про це свідчить, зокрема, розпорядження Борзнянської опікувальної контори Шаповалівському волосному правлінню від 8 квітня 1836 р., у якому правлінню доручали «аккуратно разыскать нет ли в Борзенском уезде казаков-переселенцев из других уездов Черниговской губернии, оставшихся в 1833 году на месте и если таковые окажутся, то составит о них именные списки как мужского так и женского пола с отображением от них листов на следование в Кавказскую область и в самом скорейшем времени доставить в Борзенскую Попечительную Контору»¹³.

Одним зі способів оселення чернігівців на Північному Кавказі у 1830-і рр. було також їх повернення на батьківщину з тамтешніх заробітків. Так, козаку Науму Ярохну із с. Тростянки Борзнянського повіту в 1833 р. був наданий дозвіл на переселення з родиною в Кавказьку область «для поступления в линейные войска и полки». Проте в 1834 р. він відмовився від переселення й до списків переселенців внесений не був. 4 липня 1835 р. у повітовому казначействі козак отримав «плакатный паспорт», згідно з яким він був на рік «уволен в разные го-

⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. 1833. Отд. 1. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1834. С. 570.

¹⁰ Сборник документов о переселенцах на Кавказ. Январь–сентябрь 1836 г. *Державний архів Чернігівської області* (далі – ДАЧО). Ф. 807. Оп. 1–2. Спр. 20. Арк. 6–6 зв.

¹¹ Там само. Арк. 11–11 зв., 26–27.

¹² Дзагалов А. С. Переселення українських козаків... С. 11.

¹³ Сборник документов о переселенцах на Кавказ. Январь–сентябрь 1836 г. ДАЧО. Ф. 807. Оп. 1–2. Спр. 20. Арк. 7, 27.

рода и селения Российской империи для собственных надобностей». Зміст «собственных надобностей» стає зрозумілим зі свідчення Шаповалівського волосного правління, яке надало Н. Ярохну і його сім'ї звільнення на рік «для зароботков хлеба». У пошуках заробітків козак із родиною прибув на Північний Кавказ і після завершення терміну дії річного паспорта з'явився до штабу Кавказького лінійного війська з проханням зарахувати його із сім'єю до складу війська, мотивуючи своє прохання наданням йому в 1833 р. дозволом. Після з'ясування з чернігівським цивільним губернатором М. Жуковим усіх обставин рішенням начальника штабу Війська Кавказької лінії генерала Г. Петрова козак з родиною в 1836 р. був зарахований до складу кавказького лінійного козацтва¹⁴.

Наслідком попередніх міграцій українців на Північний Кавказ для переселень 30-х рр. XIX ст. стали також так звані «дівочі набори». М. Стороженко наводить фрагмент почутої від В. Антоновича розповіді однієї старої жінки, яка потрапила з Полтавщини на Кавказ у 1832–1834 рр.: «Тоді наказано було в державних маєтках Полтавської та Чернігівської губерній набрати 500 «дівчат» і доставити етапом на Кавказ; розпорядження це було виконане й «дівчат» перевінчали з козаками, два полки яких після участі в придушенні польського повстання були відряджені з малоросійських губерній на Кавказ і поселені там станицями»¹⁵.

Державних селян і відставних солдатів з родинами, які переселялися на Північно-Східний Кавказ, зараховували до козацького стану. Організацією заселення Терської області українськими козаками російський уряд прагнув не тільки до військово-землеробської колонізації територій на Терек, але й до виведення з українських губерній представників небезпечних, невдоволених верств населення, які потенційно могли стати учасниками різноманітних збройних виступів проти уряду. Українські козаки, які оселилися на Терек, отримали за службу певні привілеї та поліпшили свій добробут. Згідно з Положенням 1845 р., за ними встановлювався принцип довічного землеволодіння: від 15 дес. землі для нижчих чинів, до 400 – для вищих офіцерів, залежно від району розташування козацьких полків. Особи козацького стану звільнялися від податків, постачання рекрутів і від грошового збору на утримання земської поліції. Крім того, їм дозволялося вільно торгувати й займатися промислами як у своїх районах, так і поза їх межами. Військо отримувало щорічно частину суми з відкупних «питних» зборів Кавказької області. На користь війська йшов дохід від грозненських нафтових родовищ і мінеральних джерел станиці Єсентукської¹⁶.

Потрапляли чернігівські переселенці в 1830-ті рр. й до Закубання. Після завершення чергової російсько-турецької війни й укладення 2 вересня 1829 р. Адріанопольського мирного договору до Росії відійшли території чорноморського узбережжя Кавказу від гирла Кубані до Поті й Батумі. Із цього часу починається будівництво 17 укріплень уздовж берега Чорного моря, у яких передбачали розміщення військових гарнізонів з козаків-переселенців, а довкола заснувати станиці, де розселити прибулих з України казенних селян¹⁷. У 1832 р. 119 сімей, а в 1833 р. 43 сім'ї козаків із Чернігівської та Полтавської губерній були відряджені до Анапи. Мігранти були необхідні для поповнення гарнізонів Чорноморської берегової лінії (комплексу фортифікаційних прикордонних споруд від Анапи до Сухумі)¹⁸. Поіменні списки цих переселенців зберігають нині в Державно-

¹⁴ Сборник документов о переселенцах на Кавказ... Арк. 29–31, 34, 37.

¹⁵ Н. С. К истории малороссийских казаков... С. 130–131.

¹⁶ Дзагалов А. С. Переселення українських козаків... С. 11, 13.

¹⁷ Сазонова С. Е. Поселение выходцев из Малороссийских губерний в Закубанском крае в первой половине XIX в. *Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень*. Вип. 4. Дніпропетровськ: Пороги, 2008. С. 147.

¹⁸ История Кубанского казачьего войска: В 2 т. / Сост. Ф. А. Щербина. Екатеринодар: Тип-я Това Печ. и Изд. дела «Печатник», 1910–1913. Т. 2: История войны казаков с закубанскими горцами. 1913. С. 345.

му архіві Краснодарського краю¹⁹. Загалом упродовж 1832–1837 рр. з України в Анапу та в найближчі до неї станиці прибуло близько 3 тис. осіб обох статей²⁰. Довгий час переселенці в Закубанні не могли нормально облаштуватися через брак вільної землі, а військова обстановка заважала господарчому освоєнню території. На початку 50-х рр. у зв'язку з початком Кримської війни гарнізони Чорноморської берегової лінії були виведені з фортець, а «закубанські поселення» вислані на територію Чорноморського й Кавказького козацьких військ, де згодом увійшли до складу єдиного Кубанського козацького війська²¹.

1833–1834 рр. видалися несприятливими для Кавказького краю: посуха й неврожаї поставили населення цього регіону перед загрозою тривалого голодування. У 1834 р. уряд дозволив охочим повернутися з північнокавказького регіону в місця виселення до покращення ситуації. Цим скористалися загалом 6340 сімей, які виїхали з Північного Кавказу в Україну й прилеглі до неї російські райони²².

Нестача робочих рук, висока смертність серед населення Чорномор'я та неможливість повноцінного освоєння краю зумовили третю масову хвилю переселенського руху з Лівобережної України на Північний Кавказ, яка відбулася в 1848–1849 рр. Згідно з царським указом, із України в цьому році було заплановано переселити в Чорномор'я 2 тис. родин козаків. У кожному повіті Чернігівської губернії, «дабы с полным успехом совершить Высочайшую волю», місцевій владі необхідно було віднайти не менше 60 сімей, охочих до переселення. Заохочували переселення родин, у яких були дорослі чоловіки, або хоча б один дорослий працівник і підлітки чоловічої статі віком старші за 14 років. До списків переселенців забороняли вносити родини, у яких були особи «мужеска пола престарелые, изувеченные или дурного поведения, а также не включают находящихся под следствием и судом и вообще обязавшихся срочными контрактами»²³.

Місцева влада із завзяттям узялася за виконання царського повеління, усіляко схилиючи населення до переселення на Північний Кавказ. Так, керівник Борзнянського окружного правління державних маєтностей, занепокоєний недостатньою кількістю в окрузі охочих до переселення, у квітні 1848 р. наказував волосним правлінням «объявить всем казакам и казенным крестьянам, не пожелает ли еще кто из них переселиться на Черноморию, и если таковые желающие окажутся, то именно список оных представит ко мне к 1 Мая». При цьому органи влади ретельно слідкували за якісним складом контингенту переселенців і за майном, яке вони брали із собою. Коли козак Гнат Мазкий із с. Великої Загоровки Борзнянського повіту перед виїздом на Кубань несподівано помер, то його сім'ї було відмовлено в переселенні, оскільки той був у сім'ї єдиною особою чоловічої статі. Тим переселенцям, хто мав потребу в харчах, із складів видавали на дорогу хліб, чиновники ж повинні були «наблюсти, дабы они заготовили для пути сухари и крупы, дабы не встретилось затруднения при отправке их на переселение». Кількість виданого сім'ям хліба заносили в списки переселенців, також туди вносили й дані про майно родин мігрантів. Так, сім'я козака Карпа Довганя із с. Адамівки Борзнянської волості, яка налічувала 6 душ, везла із собою в Чорномор'я одного вола з возом, 18 сорочок, 6 шароварів, 9 запасок, 2 пари чобіт, 2 хустки, 4 свитки, 6 спідниць, кожух, скриню, бочку й 1 крб. сріблом²⁴.

¹⁹ Список первых переселенцев-казаков, переселенных в Анапу в 1833 году из Полтавской и Черниговской губернии (43 семейства). URL: <http://www.anapskiekazaki.ru>.

²⁰ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян... С. 13.

²¹ Сазонова С. Е. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультурная адаптация (конец XVIII – первая половина XIX в.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история». Ставрополь, 2010. С. 19.

²² Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев... С. 126.

²³ Сведения о переселенцах в Черноморье. Март 1848 – 1849 гг. ДАЧО. Ф. 809. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–3 зв.

²⁴ Там само. Арк. 37–38 зв., 51, 93 зв.

Загалом із Чернігівської, Полтавської й Харківської губернії в 1848 р. на Кубань прибуло 12009 осіб²⁵. Серед них налічувалося 930 козацьких сімей (3648 чоловіків і 3015 жінок) з Чернігівської губернії, тобто фактично половину всіх переселенців на Північний Кавказ у цьому році становили вихідці з Чернігівського регіону. Останні переселенці цієї міграційної хвилі прибули на Кубань з Полтавської губернії в 1849 р. (261 родина, до складу яких входили 2218 осіб)²⁶. Охочих до переселення в Чорномор'я із Чернігівської губернії, попри обіцяні щедрі державні пільги й допомоги (зокрема, 3,5 коп. сріблом кожній особі за добу переїзду, кошти на придбання коней чи волів, звільнення від рекрутської повинності тощо), у 1849 р. не виявилося²⁷.

Актуальним у 1848–1849 рр. залишалося також питання залюднення району Кавказького лінійного козачого війська. З цією метою рішенням військової адміністрації від 4 грудня 1848 р. частину мігрантів з Кубані було спрямовано в цей регіон Північного Кавказу, а саме в малозаселені поселення Горського, Владикавказького, Гребенського й Кизлярського полків²⁸. Умови переселення до Північно-Східного Кавказу були ідентичними тим, за яких у цей же час відбувалися міграції на Кубань²⁹. Згідно з царським указом передбачали «в 1849 году переселить в Кавказское казачье линейное войско до 2500 семейств, вызвав для этого желающих из Малороссии, а при недостатке там охотников и из Великороссийских губерний». Як і при переселенні в Чорномор'я, у район Кавказького козачого лінійного війська дозволяли переселятися не лише козакам, а й державним селянам, а також сім'ям інших станів, які бажали вирушити на Північний Кавказ і також мали в своєму складі «двух и не менее одного работника с двумя подростками, так чтобы старшему подростку было не менее 14 лет»³⁰.

За даними дослідника козацької історії XIX ст. І. Попка, за період з 1845 по 1850 р. з Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній на Північний Кавказ прибуло 8,5 тис. чоловіків та 7 тис. жінок³¹. Кількість мігрантів з України тільки на чорноморське узбережжя за першу половину XIX ст. становила 3300 чоловіків і 2321 жінок³².

Процес колонізації Північного Кавказу тривав і в 50-і рр. XIX ст. Основний потік переселенців у цей час був спрямований на територію Кавказького лінійного козацького війська, яке, за твердженням влади, «несравненно более требует народонаселения». У 1851–1858 рр., за підрахунками В. Кабузана, з України сюди прибуло 5796 душ чоловічої статі³³. З Чернігівщини у Ставропольську губернію за цей період мігрувало близько 4 тис. осіб обох статей³⁴. Лише за другу чверть XIX ст. населення цієї частини Північного Кавказу зросло з 48518 до 257469 осіб (тобто, майже в 6 разів), а кількість козацьких полків зростає тут з 9 до 17³⁵. У 1858–1859 рр. у гірських станицях Східного Закубання було розселено ще 7,3 тис. українських поселенців обох статей³⁶. У 1860 р. замість Чорномор-

²⁵ Петренко Є. Українське козацтво і Кубань. С. 118.

²⁶ Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 год. *Памятная книжка Кубанской области издания 1881 года* / Сост. Е. Д. Фелицын. Краснодар: Тип-я Кубанского областного правления, 1881. С. 121.

²⁷ По предписанию окружного начальника об объявлении казакам о возможности переселиться в Черноморье. 10.12.1848–31.12.1848 г. ДАЧО. Ф. 807. Оп. 1–2. Спр. 130. арк. 2–2 зв., 7–7 зв.

²⁸ Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев... С. 123–127.

²⁹ По предписанию окружного начальника об объявлении казакам о возможности переселиться в Черноморье. 10.12.1848–31.12.1848 г. ДАЧО. Ф. 807. Оп. 1–2. Спр. 130. Арк. 2–2 зв.

³⁰ О вызове желающих для переселения на территорию Кавказского линейного казачьего войска. 06.06.1848–11.08.1848 г. ДАЧО. Ф. 807. Оп. 1–2. Спр. 129. Арк. 2–3.

³¹ Попко И. Д., Короленко П. П. Черноморские казаки. Москва: Вече, 2014. С. 29.

³² Сазонова С. Е. Поселение выходцев из Малороссийских губерний в Закубанском крае... С. 150.

³³ Кабузан В. Население Северного Кавказа в XIX–XX в. Санкт-Петербург: БЛИЦ, 1996. С. 79.

³⁴ Кабузан В. М. Украинцы в мире... С. 146.

³⁵ Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев... 126–127.

³⁶ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян... С. 13.

ського та Кавказького лінійного були утворені Кубанське й Терське козаці війська. До Кубанського війська увійшли також кавказькі й закубанські козаки³⁷.

Якими ж були підсумкові результати переселень українців, включно з представниками Чернігівщини, на Північний Кавказ за період з кінця XVIII ст. до 60-х рр. XIX ст.? Упродовж 1809–1864 рр. за ініціативою і з допомогою уряду тільки на Кубань було переселено 120019 українських козаків і селян обох статей³⁸. Загалом же за період з 1792 по 1865 р. на Північний Кавказ прибуло близько 160 тис. українців³⁹. Точну кількість серед них переселенців-чернігівців визначити неможливо через відсутність достовірних статистичних даних та значну кількість самовільних мігрантів. Проте, враховуючи тенденцію щодо кількості переселенців з Чернігівської губернії в різних хвилях міграцій першої половини XIX ст., можна припустити, що їх при переселенні було близько третини від загальної кількості українських мігрантів цього періоду. Принаймні, перепис 1897 р. засвідчив, що в Кубанській області на той час проживало 44598 осіб-вихідців із Чернігівщини⁴⁰.

Переселення українців на Північний Кавказ супроводжувалося складним та інтенсивним процесом їх адаптації до місцевих умов – психологічної, біологічної, соціально-економічної, структурної, побутової, яка відбувалася трьома способами. На території Чорноморського козачого війська асимілятивно-консолідаційні процеси завершувалися уніфікацією української традиційно-побутової культури, яка сприяла повній інтеграції українських переселенців у місцеве середовище. Зовсім іншу картину спостерігали на території Північно-Східної частини Північного Кавказу, де українські колоністи виявлялися в меншості. Тут відбувалося змішування й взаємопроникнення культурних традицій різних етносів⁴¹. І. Попко зазначає: «Самі іногородці (черкеси й татари), чисельність яких не сягає однієї тисячі душ чоловічої статі, зникли в масі пануючого населення й уже достатньо покочажилися. Немало дивує прибулу руську людину, коли черкес заговорить з нею мовою Пирятинського повіту»⁴². Міжкультурний діалог між мігрантами з України, що селилися на Кавказькій лінії, і місцевим населенням відбувався значно складніше, ніж у таких же мігрантів у Чорномор'ї. Тут вони потрапляли в інше етнічне середовище, де переважав російський компонент, що відрізнявся від них самосвідомістю, способом життя, традиційно-побутовою культурою⁴³.

Психолог М. Слюсаревський у книзі «Психологія міграції» зазначає: «Хоч би як вrostали емігранти в іншомовне середовище, хоч би як перепліталися їх культури, еміграція завжди призводить до втрати життєвих сил у залишеній країні й, навпаки, збагачує країну, у яку спрямовує потік емігрантів»⁴⁴. Українські козаки й селяни, що переселилися на Північний Кавказ, переносили на нові землі свій спосіб господарювання, устрій життя, свої традиції, звичаї, обряди⁴⁵. На території Кавказького лінійного козацького війська українські мігранти (переважно селяни) часто жили відокремлено, навіть «замкнуто» в межах рідного їм національного компоненту, зберігаючи свої етнокультурні особливості – куль-

³⁷ Червинский В. Памятка Кубанского казачьего войска. Санкт-Петербург: Тип-я Д. В. Чичинадзе, 1896. С. 37–38.

³⁸ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян... С. 14.

³⁹ Шаповал Ю. Держава: Ллострована енциклопедія України. Київ: Балтія-Друк, 2008. С. 35.

⁴⁰ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян... С. 17.

⁴¹ Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев... С. 123–125.

⁴² Попко И. Д., Короленко П. П. Черноморские казаки. С. 29.

⁴³ Сазонова С. Е. Миграционные потоки украинцев и территория их расселения на Северном Кавказе в конце XVIII – первой половине XIX в. *Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия* / Сост. А. М. Авраменко, В. К. Чумаченко. Краснодар-Киев: ЭДВИ, 2013. Вып. VII. С. 343.

⁴⁴ Слюсаревський М. М., Блинова О. Є. Психологія міграції: навч. посібник. Кіровоград: Тов-во «Імекс ЛТД», 2013. С. 10.

⁴⁵ Петренко Є. Переселення українського козацтва на Кубань у першій половині XIX ст. *Історія України*. 1997. № 17. С. 7.

турно-побутовий устрій, традиції, звичаї, релігійні вірування⁴⁶. Російська дослідниця С. Сазонова стверджувала: «Спроба об'єднати в нових облаштованих станицях великоросів та українців, попри здавалося б близькість їх звичаїв та занять, привела до відокремлення цих етнічних груп, що наклало свій істотний відбиток на побут і культуру станиць упродовж тривалого часу»⁴⁷. І. Попко зазначав: «Чорноморці розмовляють малоросійською мовою, яка добре збереглася. Настільки ж збереглися під їх військовою кавказькою оболонкою риси малоросійської народності в традиціях, звичаях, повір'ях, у побуті домашньому й суспільному. Настіп на кліросі, веснянки на вулиці, щедрівки під вікном, вечорниці й побілені хати, гребля із зеленими вербами, віл у ярмі й кінь під сідлом – усе нагадує вам на цій далекій кавказькій Україні гетьманську Україну, Наливайка й Хмельницького»⁴⁸.

Господарчий устрій козаків-лінійців Східного Кавказу відрізнявся від життя козаків-чорноморців. Тут козацькі станиці виникали поблизу укріплень, а в Чорномор'ї – на значній віддалі від них. Тому козак-лінієць, хоч і перебуваючи на службі, міг більше займатися облаштуванням свого побуту. Внаслідок цього господарство лінійних козаків налагоджувалося значно швидше й лінійці в XIX ст. жили заможніше, ніж чорноморці. На узбережжі головною сільськогосподарською культурою довгий час залишався виноград, а на лінії з перших же років заселення неорані раніше землі стали засівати зерновими культурами.

У 1859 р. завершилося підкорення Росією Східного Кавказу, і увага російського уряду зосередилася на Закубанні (майбутні Майкопський, Єкатеринодарський, Лабинський і Баталпашинський відділи Війська). Через рік, як уже зазначалося, було створено адміністративні Кубанську та Терську області. Чисельність Війська Кубанського становила в цей час близько 160 тис. осіб. З метою контролю царський уряд підкорені племена горців насильно переселяв на рівнини в передгір'ї Кавказу з таким розрахунком, щоб новостворені аули були оточені козацькими станицями. Так, лише за три тижні березня 1862 р. на Кубань і Лабу було переселено 90 аулів карачаївців, черкесів, кабардинців і осетинів. Традиції горців та їх звичаї поступово проникали в культуру та побут кубанського козацтва. Це проявилось, зокрема, в особливостях одягу й обмундирування кубанських козаків, які перейняли в горців одяг – черкески з газирями, бешмети, бурки, срібні пояси, а також їх зброю – кавказькі шаблі й кинджали⁴⁹ (див. фото).

Суттєвими були й економічні наслідки переселення українців на Північний Кавказ. Зокрема, переселенці радикально змінили обличчя Кубані, перетворивши її до кінця XIX ст. на регіон з розвинутим сільським господарством, переробною промисловістю й торгівлею. Мігранти були основним контингентом найманої робочої сили, головними виробниками сільськогосподарської продукції. За декілька десятків років активного освоєння краю переселенці перетворили Кубань у важливий регіон Російської імперії по експорту хліба за кордон⁵⁰.

Переселення українців наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. на Північний Кавказ стало доленосним не лише для чернігівського козацтва, а й для України та Росії в цілому. Проте, попри значну на перший погляд кількість українських переселенців кінця XVIII – першої половини XIX ст., слід зазначити, що в цей період міграції українського населення не мали яскраво виявленого системного характеру, були переважно хаотичними й обмежувалися територією Європейської Росії.

⁴⁶ Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев... С. 123–125.

⁴⁷ Сазонова С. Е. История заселения Анапского района украинскими переселенцами (30–60-е гг. XIX века). *Культурная жизнь Юга России*. 2008. № 3 (28). С. 77.

⁴⁸ Попко И. Д., Короленко П. П. Черноморские казаки. С. 29–30.

⁴⁹ Цветков В. Казачий край. *Былое* (Ежемесячное приложение к журналу «Родина»). 1996. № 7. С. 10.

⁵⁰ Петренко Е. Д. Переселення козаків і селян... С. 18–19.

Представники Кубанського козацького війська. Фото із сайту: www.gazeta.ua.

References

- Bachynska, O. (2012). «Malorosiyski kozaky» XIX st.: sotsio-demohrafichna kharakterystyka ta terytoriya rozselennia [Little Russian Cossacks of the XIX century: socio-demographic characteristics and territory of settlement]. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini – Historical and geographical research in Ukraine*, 12. Kyiv, Ukraine.
- Dzahalov, A. S. (2009). Pereselennia ukrainskykh kozakiv i selian na Terek (1832–1904 rr.) [Relocation of Ukrainian Cossacks and peasants to Terek (1832–1904)]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «Istoria Ukrainy». Kyiv, Ukraine.
- Herasymchuk, O. (2018). Pereselennia meshkantsiv Chernihivshchyny na Kuban u kintsi XVIII – pershiy chverti XIX st. [Relocation of Chernihiv residents to the Kuban in the late 18th – first quarter of the 19th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2.
- Kabuzan, V. (1996). Naseleniye Severnogo Kavkaza v XIX–XX v. [The population of the North Caucasus in the XIX–XX centuries]. Sankt-Peterburg, Russia.
- Kabuzan, V. M. (2006). Ukraintsi v mire: dinamika chislnosti i rasseleniya. 20-e hody XVIII veka – 1989 hod: formirovaniye etnicheskikh i politicheskikh granits ukrainskogo etnosa [Ukrainians in the world: dynamics of population and settlement. 20s of the XVIII century – 1989: the formation of ethnic and political boundaries of the Ukrainian ethnos]. Moscow, Russia.

Korovushkin, D. (2007). *Ukraintsy v Zapadnoi Sibiri: razselenie i chislennost v kontse XIX – nachale XXI veka* [Ukrainians in Western Siberia: settlement and population in the Late 19th – early 21st centuries]. Novosibirsk, Russia.

Petrenko, Y. D. (1997). *Pereselennia kozakiv i selian Ukrainy na Kuban (1792–1917 rr.)* [Resettlement of Cossacks and peasants of Ukraine to the Kuban (1792–1917)]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «Istoria Ukrainy». Kyiv, Ukraine.

Petrenko, Y. (1993). *Ukrainske kozatstvo i Kuban* [Ukrainian Cossacks and Kuban]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 1.

Petrenko, Y. (1997). *Pereselennia ukrainskoho kozatstva na Kuban u pershiy polovyni XIX st.* [Relocation of the Ukrainian Cossacks to the Kuban in the first half of the XIX century]. *Istoriya Ukrainy – History of Ukraine*, 17.

Popko Y. D., & Korolenko P. P. (2014). *Chernomorskiye kazaki* [Black Sea Cossacks]. Moscow, Russia.

Sazonova, S. (2009). *Hosudarstvennoe regulirovanie pereseleniya ukraintsev na territoriyu Kavkazskogo lineynogo kazachego voiska (konets XVIII – pervaya polovina XIX v.)* [State regulation of the resettlement of Ukrainians to the territory of the Caucasian linear Cossack army (late 18th – first half of the 19th century)]. *Vlast – Power*, 4.

Sazonova, S. E. (2008). *Istoriya zaseleniya Anapskoho rayona ukrainskimi pereselentsamy (30–60-e hh. XIX veka)* [The history of the settlement of the Anapa region by Ukrainian settlers (30–60s of the nineteenth century)]. *Kulturnaya zhizn Yuha Rosii – Cultural life of the South of Russia*, 3.

Sazonova, S. E. (2013). *Migratsionnye potoki ukraintsev i territoriya ikh rasseleniya na Severnom Kavkaze v kontse XVIII – pervoy polovine XIX v.* [Migration flows of Ukrainians and the territory of their settlement in the North Caucasus at the end of the 18th – first half of the 19th centuries]. *Kuban–Ukraina: voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodeistviya – Kuban-Ukraine: issues of historical and cultural interaction*. Vyp. VII.

Sazonova, S. E. (2010). *Pereselenie ukraintsev na Severnyi Kavkaz i ikh sotsio-kulturnaya adaptatsiya (konets XVIII – pervaya polovina XIX v.)* [Resettlement of Ukrainians to the North Caucasus and their sociocultural adaptation (late 18th – first half of the 19th century)]: avtoref. dys. na soiskaniye uch. stepeny kand. ist. nauk : spets. 07.00.02 «Otechestvennaya istoriya». Stavropol, Russia.

Sazonova, S. E. (2008). *Poselenie vykhodtsev iz Malorossiyskikh guberniy v Zakubanskom krae v pervoi polovine XIX v.* [Settlement of immigrants from the Little Russian provinces in the Trans-Kuban region in the first half of the 19th century]. *Kozatska spadshchyna – Cossack heritage*. Vyp. 4. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Shapoval, Y. (2008). *Derzhava: iliustrovana entsyklopediya Ukrainy* [Nation: an illustrated encyclopedia of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Slyusarevskiy, M. M., & Blynova, O. I. (2013). *Psykhologhiya mihratsii: navch. posibnyk* [Psychology of migration: tutorial]. Kirovohrad, Ukraine.

Tsvetkov, V. (1996). *Kazachiy krai* [Cossack region]. *Byloe – The past (Ezhemesyachnoe prilozhenie k zhurnalu «Rodina»)*, 7.

Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Herasymchuk Oleksandr M. – Ph.D in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Methods of Teaching History with Social Disciplines, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: gerasim_o@yahoo.com

RESETTLEMENT OF CHERNIHIV REGION RESIDENTS TO THE NORTHERN CAUCASUS IN THE 30–50TH YEARS OF XIX CENTURY

Due to the reasonably increased interest in ethnic issues and various aspects of interethnic relations, the question of the main stages of the formation of the ethnic territory of Ukrainians, as well as the formation or disappearance of areas of their compact and dispersed settlement outside Ukraine requires increased attention. **The purpose of this article** is to study the dynamics of resettlement of residents of Chernihiv province in the North Caucasus in the 30–50s of the XIX century, to identify tendencies in growth and decline of migrations of Chernihiv peasants and Cossacks against the background of historical processes in Ukraine and the world. **The methodological basis** of this study is the principles of historicism, scientificity and objectivity, which contributed to the achievement of impartiality and reliability in clarifying specific facts and showing the logic of changes in the historical process. **Research methods** are based on the principles of historicism and objectivity; they are represented by general scientific methods of analysis, synthesis and special-historical methods – historical-comparative and historical-genetic. **The scientific novelty** of the study is that the course of the migration of the population of the Left Bank of Ukraine to the North Caucasus in the second quarter of the XIX century and the consequences of this resettlement were first studied. Based on the processed materials we can draw the following **conclusions**. Ukrainian settlers, overcoming all difficulties, contributed to population growth and intensive economic development of Caucasus regions, while ensuring the protection of the southern borders of the Russian Empire. During the period from the first mass resettlement of Ukrainians to the 1860s, that is for about 50 years, the population of the North Caucasus increased almost 5 times. Since then, a Ukrainian ethnic group has been formed here, based on former Zaporizhzhya Cossacks and peasants from Ukraine, mainly from Chernihiv, Poltava, Kharkiv and Kyiv regions.

Key words: Chernihiv province, Cossacks, migration, Northern Caucasus, resettlement movement.

Дата подання: 20 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Герасимчук, О. Переселення мешканців Чернігівщини на Північний Кавказ у 30–50-х рр. XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 78–88. DOI: 10.5281/zenodo.5089760.

Цитування за стандартом APA

Herasymchuk, O. Pereseleennia meshkantsiv Chernihivshchyny na Pivnichnyi Kavkaz u 30–50-kh rr. XX st. [Resettlement of Chernihiv region residents to the Northern Caucasus in the 30–50th years of XIX century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 78–88. DOI: 10.5281/zenodo.5089760.

